

AZ ÍRÓI SZÓTÁR CÍMSZAVAI

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

Az általános szótárak bármely típusának anyaggyűjtése, szóállományának összeállítására mindenkor kiválasztással történik. Az egy-egy nemzeti nyelv szóincsének egészét bemutató nagyszótárak, mint az évszázadnál tovább készült Grimm-szótár (1852—1961) vagy a híres Oxford-szótár (1884—1928) sem tartalmazhatja a nemzeti nyelv teljes szókészletét, még szinkron keresztmetszetben sem. Ezzel szemben a modern írói szótár alapvető sajátága a teljesség. Ez a különbség a szótárak jellegéből következik. Hiszen a nemzeti nyelv szókészlete egy élő, változó folyamat tükrözője, tehát lezáratlan és pontosan nem körülhatárolható. Az írói szótár anyaga egy rendszerint lezárt, adott állapotot tükröző és pontosan meghatározható területre korlátozódik: egy szerző összes vagy meghatározott írásműveinek nyelvi anyagát öleli fel. Az írói szótár szerkesztője tehát — látszólag — mentesül a kiválasztás nehéz dilemmája alól. Nem kell döntenie — ha még oly gondosan megalapozott és kidolgozott elvi szempontok alapján, lényegében mégis önkényesen — abban, hogy mit illeszt be a szótárba, mit hagy ki belőle. Látszólagos ez az előny azért, mert ugyanezek a gondok s az önkényességnek ugyanilyen veszélye az írói szótárral kapcsolatban is fennáll, csak más oldalról mutatkozik meg.

1. Az első kérdés voltaképpen abban jelentkezik, hogy mi legyen az írói szótár alapegysége. A lexikográfia alapvető és szükségszerű feladata ugyanis bizonyos nyelvi alapegységek számbavétele és rendszerezése, más szóval mindenféle szótározás felfogható úgy, mint bizonyos szövegnek (akár tartalmilag összefüggő, akár egymástól független megnyilatkozásoknak) meghatározott egységekre bontása, s ezen egységeknek meghatározott szempontok szerinti rendszerezése. Ebből pedig szükségszerűen következik, hogy a szótározás kiindulásaként tisztázni kell azt a nyelvi egységet, amely szerint a szöveg felbontása történik.

A legáltalánosabban elterjedt és sokáig egyeduralkodó lexikográfiai alapegység a szó volt. A szónak ez az egyeduralma azonban ma már megszűnt. Az írói szótár bizonyos fajtáiban a szótártípus már eleve meghatározza a szótári feldolgozás alapegységét: az a tergo, illetőleg rímszótáré például csak szóelem, a formális jellegű indexeké, gyakorlati szótáraké csak a ténylegesen felhasznált formális szóalak lehet. Nem ilyen egyszerű a helyzet az értelmező-minősítő típusú írói szótárakkal kapcsolatban, márpedig ez a szótártípus az írói szótár legfejlettebb változata és fő képviselője. [1]

Lexikográfiai (és lexikológiai) szempontból a szó az elsőrendű nyelvi egység, a legfontosabb jelentéshordozó nyelvi elem. [2]

Sajnos, ezzel az elvi állásfoglalással nem oldódnak meg azok a mindenfajta szótárirásnál felbukkanó kérdések, amelyek a szóhatárra, az egy vagy több szó különböző módon fel-felbukkanó kérdéseire vonatkoznak, s amelyekkel az írói szótár szemszögéből az alábbiakban szembe kell néznünk.

2. Nem szándéksom foglalkozni a szó definiálásának nagy múltja ellenére sem tisztázott kérdésével. Hiszen gyakorlatilag a szó fogalmának általánosan elterjedt, klasszikus értelmezése alapján meg lehet állapítani egy hangsorról, illetőleg megnyilatkozásról, hogy szó-e, illetőleg egy szó-e vagy sem.

A hagyományos szömeghatározás kiemeli a szónak azt a két alapvetően fontos sajátosságát, hogy hangalakja (hangteste) és jelentése van. Éppen ezért ez a megjelölés helytállóan bizonyul, akár WUNDTra, akár régebbi forrásokra utalunk vissza. [3]

Ám a modern nyelvtudománnyal szemben támasztott egzakttságot igénylő követelmények megmutatták e megjelölés gyengéit és korlátait. A hagyományos meghatározások ugyanis éppen ott hagyják cserben a szótárírót, ahol legnagyobb szüksége volna az iránymutató támpontra: a szóhatár kérdésében. A MMNyR. szerint „a szó a nyelvnek legkisebb állandósult, beszédben és írásban többnyire elhatárolható önálló tartalmi és kifejezésbeli egysége”. (I. 123.). Az óvatos „többnyire” határozó itt is lezárja a sorompót az út vége, vagyis a szóhatár tisztánlátása előtt. De ugyanígy zsákutcába jutunk a formális meghatározás nyomán is.

A formális szemlélet egy írott (nyomtatott) szövegben egy szónak tekint minden olyan betűt vagy betűsort, amelyet üres térköz előz meg és követ. [4] Az írói szótár szempontjából egyáltalán nem lehet közömbös ez a formális elv, de mint kizárólagos mérték nem alkalmazható.

Hasonlóképpen segítők, de nem megoldást nyújtó, lényegében szintén formális eljárás az, amelyet GUIRAUD ajánl a szótári, jelentéstani és fonetikai alapon történő megkülönböztetéssel, illetőleg egy hagyományos szótári rendszernek (a Larousseéénak) követésével, [5] hiszen az írói szótárnak olyan szók (szóalakok) besorolásáról is kell döntenie, amelyek még semmiféle szótárban sem szerepeltek.

A lexikográfiai gyakorlatban a szóhatár kérdése a frazeológiai (lexikai) egységek területén merül fel legélesebben. Mit kezdjen a szótáríró a *guggon ül, behízelgi magát; adja a bankot, fülíg úszik az adósságban; einen hohen Posten einnehmen; faire la queue* stb. szókapcsolatokkal, hogyan sorolja őket a címszók közé? Ha a szó a lexikográfiai alapegység, akkor a szótári és elvi rendszerezés azt kívánja meg, hogy a címszó egy szó legyen. Ezt az elvet azonban csak formális alapon lehetne érvényesíteni. Így címszónak kellene megtenni a *behízeleg, gug*-féle, valójában nem létező, nem élő hangsorokat mint szókat. Ez nyilván helytelen volna, hiszen az írói szótárnak azt az igen lényeges funkcióját keresztezné, hogy nem a nyelvi potenciálist, hanem a nyelvi realist fejezi ki.

A szó pontos megjelölésének, illetőleg a szóhatár megállapításának nehézségei nyilván arra vezethetők vissza, hogy a szó nem tisztán jelentéstani kategória, de nem is csupán morfológiai; sajátossága éppen abban van, hogy magában egyesít bizonyos szemantikai és morfológiai elemeket, illetőleg tulajdonságokat, beleértve az ún. stilisztikai vonatkozásokat is. Éppen ezért a szó vizsgálata, rendszerezése, elhatárolása csakis több szempont alapján, komplex módon történhet. [6]

A szavak határát abszolút értelemben tehát aligha lehet megállapítani. De lehet az egy szövegen (mondaton) belül előforduló szavakét, vagyis az adott szöveget szét lehet szavakra bontani. [7]

Az elmondottak alapján az írói szótár szemszögéből szónak tekintem az egy beszédműben előforduló olyan jelentéssel bíró hangsorokat, amelyeknek az adott szöveggörnyezetben meghatározott szerepük van, egyrészt informatív, stilisztikai vagy prozódiai, másrészt grammatikai; s e funkciók megtartásával tovább nem bonthatók.

Ebben a megjelölésben — nem véletlenül — visszatükröződik MEILLET régi szódefiníciója: „Un mot est défini par l'association d'un sens donné à un ensemble donné de sons, susceptible d'un emploi grammatical donné.” [8] A *behízelt* magát vagy a *faire la queue* tehát lexikográfiailag egy szó, mert hangsora szemantikaileg (és persze stilisztikaileg), illetőleg nyelvtanilag a kommunikatív funkció szempontjából nem bontható szét. [9]

A szónak előbb jelzett komplex-funkcionális szemléletére késztet az a körülmény, hogy az írói szótár a szót működése, mozgása közben, tehát az összefüggések és kölcsönhatások folyamatában ragadja meg. Azt kell vizsgálnia, hogy az egymást valamilyen módon átható, egymással az adott előfordulásban egységet, ellentétet vagy valamilyen lélektani feszültséget létrehozó hangsorok a felhasználás révén mivé váltak, milyen változáson mentek keresztül. Ezért csakis az adott esetek sokrétű, különböző szempontú és főleg különböző funkciójú analízisére juttat el — többé-kevésbé megnyugtatóan — az egzaktság igényével fellépő lexikográfiai rendszerezéshez.

3. A szóhatár kérdésében tehát legalábbis három alapvető szempontot kell figyelembe vennünk minden ingadozó esetben; a vizsgálandó nyelvi jelnek

- a) szemantikai (stilisztikai) vonatkozásait,
- b) grammatikai (mondattani),
- c) formai (írásmód szerinti) sajátosságait.

E három alapvető szempont nem szükségszerűen van kongruenciában, és rangsoruk is hullámzó. Az írói szótárban írással közvetített (nyomtatott) szövegeket vizsgálunk (ezért csak nagy óvatossággal és fenntartással vehetők számításba a prozódiai vagy egyéb, szuperszegmentális tényezők). A szerzői írásmód perdöntő akkor is, ha a másik két (szemantikai és grammatikai) szempont különálló szerkezeteket diktálna.

A szóhatár kérdésében jelentős különbségek mutatkoznak az egyes nemzeti nyelvek jellege szerint is. Az ún. agglutináló nyelvekben, tehát a magyarban is az önálló + kötött morfémakapcsolat (alapszó + rag ~ jel ~ képző) egy szónak számít (*szobában, látott, láthat*). Más nyelvekben nem ilyen magától értetődő a kérdés (vö. *in dem (=im) Zimmer, er hat gesehen, er kann sehen; dans la chambre, il a vu, il peut voir* stb.)

A szóhatár tekintetében egy alapvető s viszonylag egyszerűsítő támpont mindenestre adva van az írói szótár szerkesztője számára: az írói (költői) nyelvhasználat, illetőleg írásmód szent és sérthetetlen. Amit Puskin, Goethe vagy Petőfi egybeírt az egy szó, amit külön írt, két szó. GÁLDI LÁSZLÓnak, a Petőfi-szótár szerkesztőjének pregnáns megfogalmazása szerint: „amit Petőfi egybeírt, azt ember szét ne válassza”. [10]

Az írói felfogásnak ez a tiszteletben tartása természetes következményként adódik abból, hogy az írói szótár ahhoz az életműhöz kapcsolódik, sőt annak van alárendelve, amelyet szótárilag feldolgoz. Továbbra is fennáll azonban egy sor olyan kérdés, amely az írói szótár anyagának, más szóval az írói szótár címszavainak megállapításában igen sok gondot okozó, körültekintő munkát igényel.

4. Az írói szótár címszavainak összeállításában nem a címszók kiválasztása, hanem a megadott anyag osztályozása, minősítése az alapvető feladat. E szempontból az általános szótárakban is felmerülő, alábbi kérdéseket kell megvizsgálni:

- a) a már említett szóhatári bizonytalanságok,
- b) hangtani alakváltozatok (*csend:csönd, ad:ád; zwei:zwo; Odessza: Ogyessza* stb.),

c) nyelvtani alakváltozatok (szuppletivizmus): *én: engem, bennünket; van: volt; sein: war, gewesen; être: suis, été* stb.

d) homonimák (több szófajú szók): *ég* ige és főnév, *közel* főnév és határozószó stb., *fait* főnév és igenév stb.

e) szócsalád: *ír, írhat, íratik; béke, békén; Haus, Häuschen; instituteur, institutrice* stb.

f) szóértékű, szószerű kifejezések: *írni fog, be lesz jelentve; ich bin gegangen je suis été* stb.

g) lexikai (frazeológiai) egységek: *guggon ül; faire la queue* stb.

Míndezekhez sorakoznak az írói szótárnak olyan specifikus kérdései, mint

h) a címszók írásmódja (helyesírása),

i) szerzői variánsok,

j) toldalékos szóalakok (az alapszó előfordulása nélkül),

k) rétegnyelvi szók (tájszó, szakszó, archaizmus, neológizmus stb.),

l) tulajdonnevek,

m) idegen szók, idegen szövegek szavai stb.

Vizsgáljuk meg ezeket egyenként!

5. A szóhatárral összefüggő kérdéscsoportok egyik gyakori megjelenési formája az írói szótárban az egybeírás és különírás. Miért problematikus ez az írói szótárban, ha egyszer az írói (költői) írásmód úgysis perdöntő?

A címszó megállapításában kétféle szempont érvényesülhet. Kiindulási alapnak tekinthető a szótárkészítés korában érvényes nyelvhelyességi, illetőleg helyesírási állapot, s ehhez viszonyítva tüntethető fel az írói, egyéni nyelvhasználat, illetőleg írásmód. Vagyis címszó lehet a korpuszban előforduló mai (=a szótárszerkesztés korabeli) irodalmi szótári alak. (Ezt az elvet követi a Puskin-, Goethe- és Petőfi-szótár szerkesztősege.) Az írói szótár ezzel vagy ezzel is közvetlenül illeszkedik be a szótárak rendjébe, s ez egyáltalán nem közömbös szempont. Ilyen elvi megfontolásból a közösségi nyelvhasználat szerinti szóalak (írásmód) a címszó az írói szótárban, s mellette (zárójelben vagy más megkülönböztetéssel) tüntethető fel a költői változat, illetőleg változatok. Ez a megoldás különösen előnyös akkor, ha az írói, költői nyelvben többféle alakváltozat (írásmód) is szerepel, illetőleg a történeti távlat (a helyesírás változása) miatt sok eltérés van az egyéni, szerzői és mai (értsd a szótárszerkesztési) helyesírás között (mint pl. Ibsen szóhasználatában).

Ám ez a megoldás sem problémamentes, és nem is alkalmazható mereven. Az érvényes helyesíráshoz való igazodás a címszók jelölésében elvégezhető mindaddig, amíg a korpuszban különírt hangsorokat egy szónak kell minősíteni (pl. Petőfi *forró vérű* szerkezete a *forróvérű* címszóhoz kerül. De ha egy ilyen szóalak fordul elő a költői nyelvben, mint *aszondják, megvan írva* stb. (példák Juhász Gyula költői nyelvéből) nem kielégítő a megfelelő irodalmi alak címszóként való használata. Ha ugyanis az ilyen szóalakokat a helyesírás szerinti *azt mondják*-nak megfelelően akarjuk besorolni az *az* vagy *mond* címszók cikkébe, a szótár használója csak nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem fog rájuk találni. Ha viszont a szótár kizárólag az írói felhasználás szerinti szóalakot, illetőleg írásmódot tekinti a címszók alapjának, kénytelen lenne megterhelni a címszók sorát egy csomó toldalékos (ragozott) szóalakkal, (ha ti. csak ilyenek fordulnak elő a korpuszban szótári alapelak nélkül), vagy az írói nyelv szempontjából kikövetkeztetett, fiktív szóalakokat kellene beiktatni az írói szóhasználatot tükröző címszók közé. Pedig a szerzői nyelvhasználatra épülő, ahhoz igazodó címszói rendszert is támogatja egy fontos szempont:

Az írói szótár elsősorban a szóban forgó szerző olvasóinak, kutatóinak szól, akik az írói, költői szöveg alapján ütik fel a szótárt.

Kétségtelen tehát, hogy mindkét álláspontnak van jogosultsága, s így bármelyik alkalmazható, de egyik sem mellőzheti a másikat. Végső soron a feldolgozandó anyag dönti el a címszók kialakításának elvi alapját. Ha sok-sok hangtani és betű szerinti változattal kell számolni (mint Goethénél, Ibsennél vagy Petőfinél), jobban alkalmazható a köznyelvi írás szerinti címszó. Ha nincs sok és lényeges eltérés a köznyelvi és írói alakváltozatok között, miért ne tükrözzék már a címszók is a szerzői nyelvhasználatot (vö. Stefan George, Juhász Gyula vagy József Attila szóhasználatát).

6. A szóhatár, pontosan az egybeírás és különírás kérdésének sajátosan írói szótári megnyilvánulása jelenik meg nem is nagyon ritkán akkor, ha ugyanannak a nyelvi jelnek kétféle (egybeírt és különírt) változata fordul elő (Petőfinél *égibolt* ~ *égi bolt*, Juhász Gyulánál *édesanya* ~ *édes anya* stb.). Akár tudatosság, költői szándékosság, akár önkéntelen következetlenség (esetleg nyomdai hanyagság) hozta létre az ilyen kettősséget, mindenképpen számolni kell vele, s ilyenkor az írói szótár nem elégedhet meg azzal, hogy mindkét változatot, tehát a (mai) helyesírástól eltérőt is felveszi a címszók közé, hanem az összetételt alkotó mindkét szó cikkében is fel kell tüntetni a jelzői vagy más szerkezetben előforduló nyelvi tényeket. (Így a Juhász Gyula-szótárban az *édes* melléknév szócikkében is ott van az *anya*, s utalás történik rá az *édesanya* cikkében a jelzett szók között, s a Petőfi-szótár *barát* szócikkében is lesz egy ilyen pont: „2. (jelzőként) ~ *cella* ld. [*barátcella*], s a *cella* szócikkben is lesz hasonló megjegyzés.” [11])

Az írásbeli alakváltozatokkal kapcsolatban még további részletkérdések tisztázandók. Azaz pontosan meg kell állapítani, hogy mit tekintünk alakváltozatnak hangtani és helyesírási szempontból. A vers ritmikája, rimkényszer, továbbá a (korabeli) helyesírás ingadozása, magának a szerzőnek esetleges pongyolasága, illetőleg a nyomda gondatlansága vagy tudatlansága, esetleg technikai eszközeinek (betűtípusainak) fogyatéksága megannyi írásbeli változat létrejöttének forrása lehet. Ezek elemző vizsgálata, selejtezése vagy helyesbitése — felfogásom szerint — a kritikai kiadás szerkesztőinek a feladata. (A Petőfi- és József Attila-szótár munkatársai azonban ennek a kritikai feladatnak az elvégzésére is kényszerültek.) [12] De a kritikai szűrő után fennmaradó olyan alakváltozatok, mint *betű* ~ *betü*, *virít* ~ *virit*, ritkábban *dal* ~ *dall*, továbbá *élet* ~ *Élet* az írói szótárban nem hagyhatók figyelmen kívül. Ezekben az egyes nemzeti nyelvekben sem egyformán jelentkező kérdésekben — magyar vonatkozásban — elsősorban jelentős a rövid vagy hosszú hangok, főleg magánhangzók (ritkán mássalhangzók) megkülönböztetése. (Ha a hangok időtartamának megváltozása egyúttal jelentésváltozást is mutat, az természetesen más kérdés; a *tör* ~ *tör*, *örök* ~ *örök*, *száll* ~ *szál* stb. szópárok mint homonimák külön-külön címszavakként kerülnek a szótárba, legalábbis az írói szótár értelmező-minősítő típusában.) Tehát az azonos hangtestű és jelentésű szók egy-egy fonémájának időtartambeli változásait az írói szótárnak fel kell tüntetnie lehetőleg már a címszókban, illetőleg címsorban, hiszen ezeknek legtöbbször stilisztikai (verstani) stb. szerepük is van.

A nagy kezdőbetűs írás is lehet stilisztikai értékű. Ám az ilyen írásmód címsorbeli feltüntetése vagy éppenséggel külön változatkénti statisztikai adatulása könnyen félrevezető lehet. Költői szövegekben a verssört kezdő szó rendszerint nagybetűs. De ez a nagy kezdőbetű nem feltétlenül, sőt legtöbbször nem jelez költői, kiemelősándékot. A teljes precizitás ilyenkor azt követelné meg, hogy különbséget tegyünk a sorkezdő és sorbelseji nagybetűs szók között. (Az elsőket nem, az utóbbiakat külön.

helyesírási alakváltozatoknak minősíthetnénk.) De így is fennállhat az a kettősség, hogy a sorkezdő helyzet egybeesik a kiemelés szerinti nagybetűs jelzéssel. Tehát teljesen megnyugtató, biztos megoldás így sem lehetséges. Ezért helyeselhető a József Attila-szótár szerkesztőjének az az álláspontja, hogy ha „a kis- és nagybetűs kezdés olyan szavakra vonatkozik, melyek a szövegben fordulnak elő, ezeket a változatokat a szótár bemutatja, de csak akkor, ha a példát idézi. A szóstatistikába nem kerülnek bele.” [13]

Nincs itt szó természetesen a kis- és nagybetűs változatoknak olyan eseteiről, amelyek értelmi, jelentésbeli megkülönböztetést fejeznek ki. Az *alföld*~*Alföld*, *ibolya*~*Ibolya*, *cézár*~*Cézár*-féle szópárok külön-külön címszók.

Hasonló jellegű kérdések természetesen más nyelvekben is adódhatnak. A német nyelvben pl. a magyarral éppen ellenkező előjelű a kérdés: ott a névszók kis kezdőbetűs írását kell minősítenie az írói szótár szerkesztőjének. A Goethe-szótár precíz munkatársai a címsorban utalnak a kisbetűs írásformára („ADJUNKTUM auch Kleinschreibg.” [14]

7. A hangtani alakváltozatokként jelzett *csend*~*csönd*, *ad*~*ád*, *Melodie*~*Melodei*-féle hangsorok mint címszók elrendezése többféle megoldással történhet.

A mai magyar köznyelvben az *e*-ző változat elterjedtebb (s talán választékosabb) a kissé tájjellegű *ö*-ző alak mellett. Az ÉrtSz. ennek megfelelően az *ö*-ző alakváltozatokat utalja az *e*-zökhöz a *csend*~*csönd*, *fel*~*föl* típusú alakpárokban. [15a]

Az írói szótár szemszögéből a helyzet hasonló a helyesírási variánsokéhoz. Más szóval a címszó — alakváltozatában — igazodhat az általános lexikográfiai gyakorlathoz. Ilyenkor — magyar vonatkozásban — az *e*-zö, *ö*-zö változatok közül az *e*-zö alak mint címszó alá sorolhatók az *ö*-zö változatok is. Ez a megoldás látszik helyesnek akkor, ha az *ö*-zö változatok ritkák. De előfordulhat a megfordítottja is. (Juhász Gyula rendszerint az *ö*-zö változatot használja, az *e*-zökhöz csak ritkán — rímkényszer, kiemelő szándék stb. következtében — folyamodik. [15b] Ilyenkor helyesebbnek tartom az írói felhasználáshoz való igazodást, vagyis az *ö*-zö változatoknak címszókénti felhasználását. Akármelyik eljárásmodot alkalmazza is az írói szótár, a másik alakváltozatot utaló címszóval jeleznie kell (persze csak akkor, ha ilyen előfordul a korpuszban).

Ha viszont az alakváltozatok közt stilisztikai értékkülönbség állapítható meg, az igényesebb értelmező—minősítő típusú szótárak külön-külön szócikket szentelnek mindegyik alakváltozatnak. Így pl. az ÉrtSz.-ban külön szócikket kapott a *gyerek* mellett a *gyermek*, illetőleg a *lány* mellett a *leány* stb. Ezt az elvet az írói szótár is alkalmazhatja. Viszont tekintettel arra, hogy az írói szótár, illetőleg az írói nyelvhasználat egészében a választékosabb irodalmi nyelvet tükrözi (az ettől valamilyen határozott oknál fogva eltérő, ritka eseteket nem számítva) a *lány*~*leány*, *gyerek*~*gyermek*-féle alakpárok egy szócikkbe is kerülhetnek ismét csak annak gondos mérlegelése alapján, hogy a felhasználás stilisztikai értéke, a számszerű előfordulás vagy egyéb körülmények inkább a differenciálás vagy az egységesség felé mutatnak-e.

Ha a hangtani vagy helyesírási alakváltozatokban a fonéma (betű) eltérése a szó belsejében mutatkozik, s így a két szóalak az ábécérend szerint közvetlenül egymás mellé kerül, megtakarítható az utaló címszó. Ilyenkor a két alakváltozat csak egyszer, egymás mellett szerepelhet a szótár címszavai között. Ilyen esetekről van szó, mint *Atlas*~*Atlasz*, *alszik*~*aluszik* stb. Ugyanígy nincs szükség külön címszóra, ha az alakváltozatok eltérése szó elején (első szótagban) van ugyan, de az alakpárok az ábécérend alapján közvetlenül egymás mellé kerülnek, mint az *ad*~*ád* esetben.

8. A helyesírási és hangalaki változatoknál bonyolultabb kérdések elé állítja az írói szótár szerkesztőjét a nyelvtani alakváltozatoknak nevezhető szóalakok szótári elrendezése, illetőleg címszavakba sorolása. Itt leggyakrabban a szuppletívizmus.

ból adódó szóalakok besorolása kérdéses. A tipikus *sein*: *war, gewesen; être: suis, été* alakváltozatok az általános szótárakban csak alapalakjukban (*sein, être*) szerepelnek címszóként, esetleg utalással a szótár elejére vagy végére csatolt ragozási táblázatokra (Larousse szótárai). A magyar szótári gyakorlatban ingadozás mutatkozik a szemantikailag és nyelvtanilag egy egységbe tartozó, formailag eltérő alakváltozatok besorolása terén. A címszavak rendje egyébként sem tisztázódott még a magyar lexicográfiában. [16] Az ÉrtSz-ban a *van* létigének *vagyok, vagy* alakjai nem kaptak címszót. Utaló címszóként fordul elő a *volt*, és szócikket kapott a szónak „múltbeli befejezett cselekvés kifejezésében” történő felhasználása: *írta volt*. Külön címszó a *volna* igealak is, de nem mint a *van* ige feltételes módú alakja (erre is utal a szócikk), hanem mint „segédige, ragozhatatlan (múlt idejű igei alakok után a feltételes mód jeleként)”.

Országgh magyar—angol szótárában utaló címszót kapott a *vagy* és *vagyok* is (ez utóbbi mellett példák is).

Halász Előd magyar—német szótára kiaknázza az utaló címszó lehetőségeit. Nemcsak a *vagy, vagyok, vagyon, volt, volna* kapott külön-külön utaló címszót, hanem a *vala* is (ez utóbbi kettős utalással először a *volt*-ra mutat vissza).

Az ilyen eltérések persze összefüggnek a szótárak különböző jellegével, de semmiképpen sem járulnak hozzá a felmerülő homályos kérdés tisztázásához. Az elvi megoldás szempontjából — érthetően — az ÉrtSz. szerkesztői gyakorlata mutat legtávolabb és leghatározottabb irányba az alakváltozatok kérdésében. Különösen a formaszók tekintetében ad gondos eligazítást KELEMEN JÓZSEF összeállítása, amely részletesen tájékoztat a számnevek, névmások, névutók, bizonyos határozószók, névelők, igekötők és kötőszók címszavakba sorolásáról, és hasznosan segít az írói szótár címszó-problematikájának megoldásában is. [17]

Az értelmező szótári tájékoztató nem tárgyalja az imént említett létigés alakváltozatok kérdését, nyilván abból az elgondolásból kiindulva, hogy a létigékre nézve is a többi szó alakváltozataiban alkalmazott eljárás érvényes. Vagyis a magyar szótári hagyomány szerint az igenél címszó mint alapalak a jelen idejű kijelentő mód egyes szám harmadik személyű igealak (*ír, megy, van*), s a címszónak mindazok az alakváltozatai bekerülnek a szócikkbe (külön címszó, alcímszó nélkül), amelyek szóalaktani, fonetikai és szemantikai szempontból minden magyar beszélő számára természetes és könnyen felismerhető származékai az alapalakként megjelölt címszónak (pl. a *van* mellett a *vagyok, vagy, volt, volna*). De a más tőből képzett, teljesen eltérő hangalakú igealakok — mint a felszólító mód kifejezésére használt *legyen*; a *volna* mellett, illetőleg helyett gyakran használt *lenne* feltételes módú szóalak éppen úgy, mint a jövőidejűséget kifejező *lesz* — nem tartozhatnak bele a *van* szócikkébe. Ezek külön címszóként kerülnek a szótárba. Ugyanígy külön címszó a *van* létige tagadó alakját kifejező *nincs, sincs* is. Az olyan szóalakok, amelyek az előbbi elv alapján kétségtelenül a címszó alakváltozatai, de a mai magyar nyelvben nem, vagy csak ritkán használatosak, mint a (*táj, rég* minősítésű) *vagyon*, szintén a *van* szócikkében kapnak helyet, de utaló címszó is jelzi szótári helyüket. Ez az elv és gyakorlat teljes mértékben érvényesíthető az írói szótárban is.

Felmerülhet az a kérdés, miért nem kap utaló címszót az egyetlen szókapcsolatban (*vanni van*) használatos főnévi igenévi alak. A felelet egyszerű: a főnévi igenévet a magyar szótári gyakorlat nem tekinti külön származékszónak.

Az írói szótár címszókészlete — mint már szó volt róla — tükrözheti az írói szóhasználatot. Ebben a fölfogásban címszóba kerülhet (akár utaló címszóként, akár önálló szócikkkel) a szótári alapalaktól (jelen idő, kijelentő mód egyes szám harmadik személy) eltérő szóalak is (pl. *aszondják*).

A névszók címszóba sorolásában ugyanaz az elv érvényes, mint az igékében. Itt az alapalak az ún. ragtalan alanyeset (sing. nom.). Az írói, illetőleg köznyelvi használat alapján itt is adódnak eltérések nemcsak a tulajdonnevek (*Kárpátok*), idegen szók (*studio, delendam*) esetében, hanem közszóknál is, pl. *neje, elei, mi-napában*.

9. Átérve a formaszókra, az írói szótárban itt is mutatkoznak az általános szótárak gyakorlatától eltérő, illetőleg ott elő sem forduló kérdések.

A számnevekkel, jelesen a tőszámnevekkel kapcsolatban az általános szótár szükségszerűen bizonyos szabályszerű összevonásokat, egyszerűsítéseket alkalmaz. Az ÉrtSz-ban külön címszók „az egyszerű számnevek egy-től tíz-ig, a tízesek nevei kilencven-ig, és az egyszerű kerek számok nevei. Az összetett számnevek közül azok, amelyeknek a számot jelölő használaton kívül jelentéstöbbletet tartalmazó használatuk is van, pl. tizenegy, tizenkettő, tizenhárom, tizenkilenc, huszonegy, huszonnégy, huszonöt, negyvennyolc”. [18]

Tekintettel arra, hogy az írói szótárban minden összetett számnévnek lehet, s legtöbbször van „a számot jelölő használaton kívül jelentéstöbbletet tartalmazó” értéke, az írói szótárban minden összetett számnevet külön címszó illet meg. Ez nemcsak a tőszámnevekre, hanem minden fajta számnévre alkalmazandó tétel.

Bizonyos esetekben, a feldolgozandó korpusztól függően lehet megszorításokat alkalmazni (pl. levelezés feldolgozása esetén a keltezés számainak feltüntetésében), de minden, az írói, költői szövegben előforduló számnévnek feltétlenül külön címszót kell kapnia.

A névmások körében a magyar nyelvben sok a változó alakú szó, főleg a személyes névmások közt (*én, te, ő, engem, téged, nekünk* stb.). Ezek megannyi külön címszóként kerülnek be az általános és írói szótárakba egyaránt. A külön vagy közös címszóhoz tartozást itt is az alapalakhoz való viszony, a világos egyezés, illetőleg az alak szerinti eltérés dönti el. Az előbb felsorolt különböző alakú névmások tehát külön-külön címszóba kerülnek. De a *maga* mellett nem kap külön címszót a *magam, magad* első, második személyű alak, hiszen ezek az alapszónak (*maga*) nyilvánvaló származékai. Ugyanígy semmi sem indokolná a *minket* szóalaknak a *mi*-től való elkülönítését az alaki és jelentésbeli összefüggés alapján. Az ÉrtSz. külön szócikkbe sorolja a *tied* mellett a *tietek* alakot, sőt az *övé* mellett az *övék* szót is. Ezt a különválasztást nem látom indokoltnak. A szótári szempont egységessége — felfogásom szerint — a *tied, tietek; övé, övék (övéké)* szóalakoknak közös címszó alá sorolását kívánja meg.

Igen helyes viszont a személyes névmások tárgyragos alakjai helyett használatos önálló szóalakoknak (*engem, téged*) utaló címszóként történő közlése. (A *minket, titeket* esetében erre nincs szükség.) Éppen, mert a *mi, ti* névmásoknak megvan a szótárilag szabályos tárgyesete (*minket, titeket*), a magyar nyelvben ugyancsak használatos *bennünket, benneteket* elkülönül az alapszótól nemcsak alakilag, hanem nyelvtanilag, illetőleg stilitisztikailag is. Ezért — helyeselhetően — nemcsak címszóul veszi fel őket az ÉrtSz., hanem külön szócikket is juttat nekik. (E két nyelvtani tárgy „rendszerint hangsúlytalan, v. mellékhangsúlyos helyzetben, többnyire ige után” fordul elő; a *bennünket* tárggyal kapcsolatban ige csak alanyi ragozású alakban használatos, és csak 2. v. 3. személyű alannyal. A *benneteket* csak *-lak, -lek* ragozású tárgy ragozású v. alanyi ragozású igealakokkal fordul elő. Az utóbbi csak a tbsz. 1. személyű, v. egyes szám és többes szám 3. személyű alannyal.) [19]

A személyes névmással mint előtaggal nyomósított névmási határozószókat (*énhozzám, tetőled, övele* stb.) az általános szótári gyakorlattól eltérően az írói szó-

tárban külön címszóként kezelendőnek vélem. Ezek a szóalakok az írói (egyéni) szóhasználatban rendszerint megkülönböztető stilisztikai értékűek; a határozószói alapalak szócikkébe történő besorolásuk szürkítést eredményezne.

10. Alkalmazható itt egy közbülső megoldás is, az ún. alcímszó beiktatásával. Ilyennek tekintve az olyan szót, amely nem önálló szócikkben, hanem a címszónak mint alapszónak szócikkében a felsorolt jelentések után külön pontként (bekezdésként) kerül a szótárba. [20]

Az alcímszó alkalmazása felfogásom szerint is hasznos segítő, könnyíti a szótári rendszerezést és áttekintést. Létjogosultsága éppen attól függ, hogy valóban könnyítő, egyszerűsítő szerepe van-e. Az említett esetekben, az *én: nekem; mi: tőlünk* típusú példákban a két merőben különböző szóalak feltüntetése külön-külön címszót kíván. Minthogy azonban szemantikailag a *nekem* nem különül el az *én*-től, a *tőlünk* a *mi*-től, hanem csupán ezeknek hiányzó vagy más stilisztikai rétegbeli „szabályos” határozói alakját helyettesíti, minden további nélkül beilleszthető az *én, mi* alapszók szócikkébe (egyébként is ez a kialakult szótári gyakorlat). Ezzel szemben az *énhozzám, ellene* szóalakok határozott stilisztikai értékkel rendelkeznek a nyelvhasználatban szintén meglévő és egyébként azonos jelentésű *hozzám, ellene* alakváltozatok mellett. Az írói szótárban éppen ezért külön kiemelendők. Minthogy alaki eltérésüknél fogva utaló címszókénti feltüntetésük nem kerülhet el, egyszerűbbnek, természetesebbnek látom saját címszó alatti bemutatásukat, mint alcímszóként történő besorolásukat.

Mikor van hát jogosultsága az alcímszónak? Véleményem szerint akkor, ha valamely szemantikai vagy stilisztikai sajátosság a szóban forgó alakváltozat külön kiemelésének szükségességét vonja maga után, de az alapszóhoz való tartozását az alaki egyezés félreérthetetlenül jelzi; így külön utaló címszóba iktatására nincs szükség. Ez az eset áll fenn pl. igék mellett a főnévi, határozói igeneveknél, állandó jelentésű képzett igealakoknál (pl. *-hat, -het* képzős igealakoknál), mellénevek *-an -en*, esetleg *-ul ül, -lag -leg* toldalékos határozószói alakjainál; tőszámnévnek szorzó-, osztószámnévi toldalékolásánál (*-szor -szer-ször, -nként*) stb. Csak helyeselni lehet GÁLDINAK azt a véleményét, hogy az alcímszók bokrosítása kerülendő. Ha tehát valamely alcímszónak további származéka van, önálló címszóvá lép elő. [21]

11. A főnévi *az, ez* mutató névmásra vonatkozó, az ÉrtSz. gyakorlatából leszűrt megállapítások elméletileg pontos irányítást adnak: „Önálló szócikkek címszavai az olyan ragos alakok, amelyek a mutató névmáséból rendszerszerűen következő jelentéseken kívül egyéb jelentések kifejezésére is használatosak, pl. *abba, abban, akkor, annál, arra, attól, azért, azzal; ekkor, erre, ettől, ezzel* stb. Utaló címszóként azokat a ragos alakokat közli az ÉrtSz., amelyek a betűrendben távol esnek a mutató névmás címszavától, de sajátos jelentésöbbltet nem tartalmaznak. Pl. *azon* [2], *azzá, abban, abból, ahhoz; ennek, evvel, ezen*[2], *ezzé.*” [22]

Sajnos, ezeknek a meghatározásoknak gyakorlati alkalmazása nehézkes, olykor következtelen. Pl. az *abban* szóalak külön címszót, illetőleg szócikket kapott az ÉrtSz.-ban — a jelzett elvi megjelölés szerint —, mert „<Állandósult szókapcsolatokban magában foglalja valamely elhallgatott főnév jelentését is, amellyel a beszédhelyzetből gyak. kiegészíthető.> ~ jár, (*hogy...*): abban a dologban fáradozik, azt akarja elérni (amit a beszédhelyzetből ismerünk, ill. amit a mm-ban részletezve előad vki).” [23]

Az *abból* ragos névmás (=személyragos határozószó) viszont csak utaló címszót kapott az ÉrtSz.-ban, holott éppen úgy előfordul „egyéb jelentés kifejezésében” is, pl. *abból* (a szóban forgó dologból) *sem lesz semmi; abból* (ugyan) *nem eszik*: ’nem kap belőle, nem részesül benne’. [24] Éppen ezért e fejezet elején kifejtettek szerint cél-

szerűbbnek látom, ha a pusztán tartalmi—szemantikai szempont mellett (amely legtöbbször nagyon ingadozó és csalóka), egyéb funkcionális, közelebbről nyelvtani (szófajtani, mondattani) és stilisztikai szempontokat is figyelembe vesszünk a címszó vagy nem címszó szerinti besorolásban. Ezért az osztályozás alapját így jelölném meg (nem csupán az írói, hanem az általános szótár szempontjából is): az *az*, *ez* mutató névmás szócikkében szerepelnek a szónak mindazok a toldalékos alakjai, amelyek e névmás eredeti szemantikai funkciója szerint valóságos rámutatást fejeznek ki. Ezek főleg jelzőként vagy tárgyi, határozói szerepben fordulnak elő: *fogd meg azt a széket, ebben a szobában; ezt* (ti. ruhát) *vedd fel; arra* (ti. fogásra) *akaszd!* stb. Utaló címszót kapnak — mint más szavaknál is — a szó alapelakjától eltérő, illetőleg távoleső alakváltozatok: *azzá, ebben, ehhez, evvel* stb. Külön címszóval és szócikkkel kerülnek a szótárba mindazok az alakváltozatok, amelyekben nincs (vagy erősen háttérbe szorult) a rámutatás. Ide tartoznak:

aa) az elvont jelentésű szerkezetben használatos, határozószóvá vált vonzatok mint állandó határozók: *abban maradunk, biztos vagyok abban, mi van abban, hogy...; annak idején, annak okáért, annál jobb, arra tanítottam, attól tartok, azzal állott bosszút, hogy...* stb.;

bb) a névmási alapszótól jelentésben, szófajban és hangalakban eltávolodott, ún. névmási határozószók: *akkor, ekkor, addig, eddig, azért, ezért* stb.;

cc) az önállóan használt igekötők: (*Abbahagyta a tanulást?*) *abba*.

Átmeneti bizonytalanságot okozó előfordulások persze így is maradhatnak: *abban* (ti. a házban) *laktunk idáig; abban maradunk ezután is, de abban maradtunk, hogy holnap folytatjuk a vitát*. Mégis a többszörös szempont alapján nyilván reálisabban, biztosabban osztályozhatók a korpuszból adódó példák, mint a pusztán tartalmi-szemantikai megítélésből.

Külön címszók az *azon, ezen* névmások; egyrészt, mert „ezek a mai nyelvtudat számára nem ragos alakok, hanem külön szók”, [25] másrészt, mert nyelvtani (mondattani) viselkedésük is eltérő (nem veszik fel a jelzett szó toldalékát).

Nagyon hasznos és általános érvényességet is sugárzó megjelölést tartalmaz az ÉrtSz-ban a mutató határozószók osztályozása: „önálló szócikkek címszavai azok, amelyek akár alaki módosulás, akár jelentésszűkülés vagy egyéb jelentésváltozás következtében többé-kevésbé önálló szóként élnek a mai magyar nyelvben, pl. *idáig, odáig* (vö. *ide, oda* és *eddig, addig*).” [26] Ehhez az elvi alaphoz csatlakozva — s az írói szótár szempontjából fokozott jelentőséggel — kerülnek külön szócikkbe a vonatkozó névmások és vonatkozó határozószók *a* előtaggal bíró, illetőleg ilyen előtag nélküli változatai (*aki~ki, ahol~hol* stb.). És ugyanígy a kérdő, határozatlan, általános névmások és határozószók megannyi alakja, származéka is külön címszó.

Írói szótárban stilisztikai szempontok alapján feltétlenül külön szócikkbe kívánkoznak az ismétléses határozószók (*alig-alig, külön-külön, néha-néha*) és a határozószókból alakult mellérendelő összetételek (*innen-onnan, éjjel-nappal*).

Nehezebb egyértelmű, pontos rendszert kialakítani a középfokú és felsőfokú határozószókra nézve. A jelentésben elkülönült alakok természetesen külön szócikkkel foglalnak helyet a szótárban (*legalább, legfeljebb*). Szintúgy azok is, amelyek hangalakjukban térnek el az alapfoktól, illetőleg alapszavuk nem jelölhető meg egyöntetűen (*beljebb, feljebb*), de már az *arrább, errébb, hátrébb* félék minősítése, illetőleg címszókénti besorolása erősen ingadozó.

Az írói szótárban meghatározott korpusz szerinti felhasználásról lévén szó, segítségül hívható a mennyiségi mutató. Több előfordulással rendszerint több jelentésváltozást, eltérő stilisztikai értéket mutató árnyalás jár együtt, tehát az ilyen alak-

változat külön címszót és szócikket érdemel. Egy-egy hapaxszerű, jelentésében is az alapszóhoz simuló előfordulás esetén nincs szükség külön címszóra, illetőleg szócikkre. Kétes, ingadozó esetekben az átmeneti megoldás ez lehet: közép, illetőleg felsőfokú szóalaknak az alapszó szócikkében van a helye, de külön jelentésként, illetőleg jelentésárnyalatként kivételve vagy alcímszóként feltüntetve.

12. Bármilyen hosszúra nyúlt is a formaszókkal kapcsolatos kérdéseknek a címszók szemszögéből történő vizsgálata, szólnom kell még az igeikötő és címszó viszonyáról is. Az igeikötő külön címszó, ha szövegkörnyezetében nincs kitéve az alapige, tehát az egyébként önállóan nem használatos igeikötő önállósul. A köznyelvi kérdés-felelet formájában egyszerű az ilyen önállósult igeikötő felismerése és megkülönböztetése: *Bement?* — *Be.* A szépirodalmi, főleg a költői nyelvben azonban nemcsak ilyen tiszta típusokkal találkozunk. A *van* létigének *meg* igeikötős alakja természetesen külön szó (*megvan*). Ennek igeikötője csak ritkán válik el az igétől (*Mennyi van meg belőle?*). De feleletként önállóan is előfordulhat (*Megvan minden csomag?* — *Meg.*). Az előbbieket szerint a *meg* ilyenkor külön címszóba kerül. Mi legyen azonban akkor, ha a *megvan* ige tagadó párjára kerül sor: *nincs meg*. Az igeikötő itt nem önállósult, tehát nem kap külön címszót, illetőleg szócikket. De a *nincs* igehez nem teszünk *meg-* előtagot. Hogyan szótározandó hát a *nincs meg*? Az ÉrtSz... a *nincs* ige mellett külön bekezdésben mutatja be ezt az előfordulást. [27] Ezt a megoldást helyeselve kiegészíteném a *meg* szócikkében történő utalással is.

Ugyanilyen utalásos megoldást látok célszerűnek akkor is, ha az igeikötőként használt szó más nyelvtani funkciót is betölt, illetőleg betölthet. A *dajkadallal ringat át az éjbe, rohan ki a rétre, szomorú érzés száll szívémen keresztül* (Juhász Gyula költői nyelvéből vett) mondatokban az *át, ki, keresztül* szók egyaránt lehetnek igeikötők vagy határozószók, illetőleg névutók. Azt tartom helyesnek, ha ilyenkor az igeikötős igeik szócikkébe kerül a szóban forgó példamondat, de az *át, ki, keresztül* stb. igeikötők mint címszók mellett utalás történik rájuk.

Nem ritka nyelvünkben az olyan eset sem, amelyben személyragozható határozószó fordul elő igeikötői szerepben: *ráborul, rám borul, rád borul* stb. Ha a korpuszban előfordul a személyrag nélküli (harmadik személyű) előtaggal bíró igealak, és mellette a határozószónak mint igeikötőnek személyragos alakjai is felbukkannak, ez utóbbiak is bekerülhetnek az alapalaknak tekinthető, személyrag nélküli igeikötős szó cikkébe, teljesen felesleges volna őket egymástól elkülöníteni a szemantikai és grammatikai egység alapján (valószínűleg stilisztikai szempontok sem kívánják meg a különválasztást). Ha viszont az alapalak nem fordul elő a korpuszban, az igeinek (igeikötő nélküli) alapalakja lesz címszó, szócikkében kivételve, külön jelentésként vagy alcímszóként tüntethető fel az igeikötőszerű előtaggal ellátott előfordulás. Adódhat olyan eset is, hogy a szerzői korpuszban egy szóként jelentkezik az igeikötőszerű, de személyragos határozószó: *rám mosolyog*. Az írói korpuszhoz igazodó címszók rendszerében az ilyen előfordulás külön címszó, de persze csak akkor, ha a harmadik személyű, ragozatlan alakjában (*rám mosolyog*) az ige nem fordul elő.

A címszók nyelvtani alakváltozatainak kerete aránytalanul hosszúra bővült a formaszók besorolásának aprólékos tárgyalása miatt. Ugyanakkor teljesen háttérbe szorultak a mégis csak lényegesebb tartalmak (fogalomszók). Mentségül vagy legalábbis enyhítő körülményként hadd hivatkozzam egyrészt az ÉrtSz. szerkesztőinek hasonló „bűnbeesésére” (a fogalomszók kilenc soros fejezetével szemben a formaszók tárgyalása három oldalt tesz ki [28]), de főleg arra, hogy a fogalomszók tipizálása, általános érvényű elvi osztályozása a sokszorosán szétágazó és bonyolultan át meg át fonódó szövevényesség miatt csaknem lehetetlen feladatot ró a szótárszer-

kesztőre. Az akadályoknak ez a feltornyosuló rengetege természetesen nem menthet fel a rendszerezésre törekvés alól, és legkevésbé sem teszi lehetővé a szubjektív ötlet-szerűséget. De a túlságosan merev szabályozásra törekvés ugyanazzal a veszéllyel járna, mint a rendszertelenség, elsikkasztaná vagy gyakorlatilag használhatatlanná tenné a nyelvi felhasználás gazdagságának sok-sok finom, tanulságos megnyilvánulását. E megfontolás alapján célravezetőbbnek látom, ha a fogalomszók címszavak szerinti rendezését több oldalú részletező módszerrel próbálom megvilágítani. Ezt a célt szolgálják az alább következő pontok.

13. A formális jegyek alapján dolgozó index mellőzi a homonimák megkülönböztetését. (Ez a gépi feldolgozás szükségszerű következménye még az olyan modern feldolgozásokban is, mint az ALINEI szerkesztette Dante gyakorisági szótár (1965.) [29] vagy a Wiener Genesis-hez készített konkordancia (1967.). [30] A homonimia és polisziémia elhatárolásának kérdése mai napig sem pontosan tisztázott. [31] Az igényesebb értelmező típusú szótárak — így természetesen az ÉrtSz. is — azonban megkülönbözteti a valódi és álhomonimákat. [32] Az írói szótárban ez a szempont nem elsődrendű, főlösegesen terhelné a szótár gyakorlati használhatóságát. Maguknak a homonimáknak feltüntetése már a címszókban viszont szükséges, hiszen aligha van olyan írói korpusz, amelyben ne fordulnának elő homonimák. Egyszerűsége és egyöntetűsége törekedve tehát az írói szótár egy lépéssel közeledik a formális szempontokat alkalmazó index jellegű szótárakhoz akkor, amikor a homonim címszókat megkülönböztetés nélkül (vagyis a valódi és álhomonimák jelzése nélkül) sorolja a címszók közé. Ám éppen ebből az elvi álláspontból következően bővíthet is a homonim címszótípusok sora. Hiszen az *ad*¹ige mellé odakerülhet *ad*²-ként a latin *prae-*positio; a *honi* melléknév (pl. *honi nyelv*) is kaphat homonim szópárt a *honi* (= honni) *soit qui mal y pense* első szavából stb. Röviden és egyszerűen: az írói szótárban minden homonima külön címszóba kerül.

14. A címszó szótári alakjának megállapítása szorosan összefügg a szavak toldalékolásával, illetőleg továbbképzésével.

A magyar lexikográfiai gyakorlat az igét (sok más nyelvtől eltérően) az alanyi ragozás szerinti kijelentő mód jelen idejének egyes szám harmadik személyű alakjában tekinti szótári alapalaknak. Semmi sem indokolná ennek az elvnek és gyakorlatnak megváltoztatását az írói szótárban. Kérdés azonban, hogy lehet-e minden esetben felhasználni, illetőleg rekonstruálni ezt a szótári alapalakot, ha ez nem fordul elő az írói, költői szóhasználatban. Ha a jelzett alapalak egyértelműen és pontosan következik az előforduló toldalékolt igealakokból, az alapalak minden külön jelzés nélkül beiktatható a címszók sorába. Tegyük fel, hogy egy szerzői korpuszban csak az *olvastam*, *olvasott*, *olvasson* igealakok találhatók. Nem lehet kétséges, hogy mindhárom szóalak az *olvas* igei alapalak toldalékolt formája, tehát az alapszó, egyúttal címszó: *olvas*. (Ha a szerkesztő a címszókban szigorúan ragaszkodik az írói szóhasználat tükröztetéséhez, a ténylegesen elő nem forduló, csak kikövetkeztetett alakot jelezheti valamilyen módon, pl. szögletes zárójellel.) Ámde ha az írói szövegben *omlanak*, *omlott*, *omoljon*, *omolna* stb. igealakok mutatkoznak, akkor a szokottabb *omlik* alapalak mellett (az ÉrtSz-ban „rég, vál” jelzéssel) *omol* változatot is fel kell tüntetnünk. Ugyanez a helyzet persze az *alszik* ~ *aluszik*, *álmodzik* ~ *álmodoz* típusú szavaknál is.

Adódhat olyan eset is, hogy a köznyelvi, szokottabb alapalakra nincs példa, de egy ritkább, esetleg egyéni neologizmusból fakadó szóalakot találunk helyette, pl. *szürkéll*. Természetes, hogy ilyenkor ez lesz a címszó, de mint a helyesírási válto-

zatoknál, úgy itt is jelzendő a szokottabb (esetleg helyesebb) *szürkéllik* változat is: *szürkéll* (=szürkéllik) vagy *szürkéll*[ik].

Ha a két alapalakra visszavezethető változatok közt egyúttal jelentésbeli különbség is van, célszerű a két változat külön címszóba sorolása: *hamu* és *hamv*, még élesebben: *nő*, *neje*.

Ritkán, pl. egy-egy rendszerint megmerevedett igealak önállósulása esetén az általános érvényű (kijelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személyű) alapalak helyett az igenek más alakja is lehet címszó. Az ilyen szóalakok egyébként is legtöbbször más szófajba csaptak át, vagy legalábbis elindultak a szófajváltás útján (*éljen*, *hadd*, *aszondják* stb.).

15. A hagyományos magyar nyelvtani rendszerezés a szavak toldalékolásában különbséget tesz ragok, jelek és képzők között. A toldalékok minősítésében is adódnak ingadozások, bizonytalanságok, s történtek kísérletek az ingadozások kiküszöbölésére. [33] A mai nyelvtani rendszerezés alapján a toldalékok minősége gyakorlatilag megállapítható, s a képzők mint új szót alkotó elemek különválaszthatók a nyelvtani rendszerezésnek megfelelően. [34]

A lexikográfiai gyakorlat is külön szóknak minősíti a képzővel ellátott szokat, illetőleg szóalakokat, tehát külön címszóba is sorolja őket: *él*: *éldegél*, *éles*, *élet*; *szem*: *szemes*, *szemész*, *szemez* stb. megannyi külön szó és szótári címszó. A magyar nyelv képzőrendszerének gazdagsága, egyes képzőknek szemantikai megmerevedése, jelentésük halványsága, a toldalékok közti minőségi áthajlások stb. a lexikográfiában az általános elvnek bizonyos mértékű korlátozását kívánja meg. Ezek a korlátok az írói szótárban sem lehetnek közömbösek.

Deverbális képzőink közé tartoznak az ún. igenévképzők (*ni*; *ó*-, *-ő*, *-t-tt*, *-andó*, *-endő*; *-va* *-ve*, *-ván* *-vén*).

Ezek a képzők, illetőleg a velük képzett szók nem minősíthetők egyöntetűen. Az *-andó*, *-endő* képzőt a régiessé vált, ritka használat különbözteti meg a többi igenévképzőtől. Következésképp a velük képzett szók (a mai magyar nyelv szemszögéből) archaikus vagy más hangulatot árasztó, stilisztikai elemek hordozói. Éppen ezért az ilyen szók megkülönböztetése, külön címszókénti kezelése célszerű az írói szótárban. (Persze ez az elv nem alkalmazható gépiesen régebbi korból származó írói korpusz szótározása esetén, amikor a szóban forgó származékok gyakoribbak vagy szemantikailag, stilisztikailag nem váltak el az alapigétől. Az ilyen specifikus adottságok minden már eddig tárgyalt vagy ezután vizsgálandó kérdésben feltételezik az elvi szempontok dinamikus hajlékonyságát, rugalmasságát.)

Ezzel szemben a *-ni* képzős főnévi igenév szemantikailag alig különíthető el az igei alapalaktól. (A köznyelvi használatban még a magyar szakos tanárjelöltek is minduntalan azonosítják a főnévi igenevet az igei alapalakkal.) A főnévi igenév nyelvtanilag is függvénye az igei alapszónak, hiszen a köznyelvben nem használunk olyan főnévi igenevet, amelynek nem él személyragos igei alapalakja. (Egészen kivételes a József Attila-i *hálószőni* csak infinitívuszos alak. [35]) A főnévi igenévnek az igehez történő szoros tapadását — lexikográfiai síkon — bizonyára az is erősíti, hogy számos idegen nyelvi szótárban az infinitívusz a szótári alapalak. Erőltetett, természetellenes volna tehát, ha a főnévi igenevet különválasztanánk az alapigétől. (Az összehasonlító lexikográfia szempontjából is zavaró volna a főnévi igenév külön címszókénti besorolása a személyragos igealak mellett.)

A további szelektálás során még fennmaradó igenévképzőink közül a melléknéveikkel ellátott igeövek, vagyis a melléknévi igenevek gyakran átlépnek a főnevek sorába (*olvasó*, *nevelő*), tehát kívülkerülnek az ige hatósugarán; vagy olyan módon

önállósulnak, hogy alapigéjük kiszóródik az idő rostáján (*sivó*), vagy csak in effigie léteznek (*távbeszélő, sorsdöntő*), vagy ha él is az igei alapalak, az igenév alakilag vagy szemantikailag elkülönült tőle (*rovott múlt, művelt ember*) stb. Mindez arra mutat, hogy a melléknévi igeelvek erőteljesen törekednek önálló szerepre. Az egységes és egyszerű eljárás velük szemben tehát a magyar írói szótárakban az, hogy külön címszóba illesztjük őket.

Tisztázatlan maradt még a *-va, -ve (-ván, -vén)* képző, illetőleg a vele képzett határozói igenév szerepe.

A határozói igenév az infinitivushoz hasonlóan szemantikailag nem különül el az alapigétől a szók túlnyomó részében. Hiszen ugyanazt a folyamatot fejezi ki, mint igei alapzava, csak határozói vonatkozásként. [36] KÁROLY SÁNDOR szerint is a főnévi és határozói igenév megmarad az ige kategóriáján belül, a melléknévi igenév pedig a melléknév kategóriájába megy át morfológiai szempontból. [37] Mégis a főnévi igenévtől eltérően a határozói igenév önállósulásra hajlamos kétféle módon is. Vagy úgy, hogy jelentésében elkülönül az alapszótól (pl. *lopva* ,titkón') vagy úgy, hogy az alapszó nem fordul elő a nyelvhasználatban (*diadalujjongva, lélekszakadva*). E megosztó szerepkör szerint tehát a *-va, -ve (-ván, -vén)* képzős határozói igenév csak akkor emelkedik a külön címszó rangjára, ha az említett két eset: a jelentésbeli elkülönülés vagy a csupán igenévként való előfordulás ezt indokolja.

Az írói szótárilag feldolgozott korpuszban adódhat olyan eset, hogy a főnévi vagy határozói igenév előfordul, az igei alapalak nem, jöllehet a köznyelvben él az igei alapalak is. A szótári rendszerezés egysége azt kívánja meg, hogy ilyenkor is az igei alapalak legyen címszó; esetleg szögletes zárójellel vagy más módon jelezve a generálást.

Az igeelvek címszókénti besorolását az alábbi tábiázat foglalja össze:

	főnévi	melléknévi	határozói
címszó —	—	<i>-ó, -ő; -t, -tt; -andó, -endő</i>	<i>-va, -ve; -ván, -vén</i>
címszó nélkül	<i>-ni</i>	— — — — —	

16. Minden szótárszerkesztés annál jobb, minél egyszerűbb, egységesebb, pontosabb elvet követ, hiszen ugyanezek a szempontok vetítődnek vissza a szótár gyakorlati használatában is. Erre tehát minden szótárkészítésben törekedni kell. Csakhogy a nyelvi jelek természete, a velük szemben érvényesítendő minősítések sokszínűsége nagyon ritkán teszi lehetővé az egységesség, egyszerűség és egzaktság hármas követelményének maradéktalan érvényesítését. Milyen jó volna a címszók kérdését azzal az egyetlen szabállyal elintézni, hogy minden képzett szó új szó, tehát külön címszó. Már az eddigiekből is kitetszik, hogy az egyszerű szabály merev alkalmazása nem eredményezne egyszerűsítést és egyöntetűséget. Ha pl. az írói szótár használójának külön-külön szócikkből kellene összeszednie az *ír* ige infinitivuszát és határozói igeveit, sokáig kellene keresgélnie a szótárban, hiszen egész sor más címszó, illetőleg szócikk (*Írán, iránt, irány* és származékai; *Írén, irigy* stb., stb.) ékelődnek be az egybetartozó szóalakok közé. Más esetekben viszont a jelentés-struktúra egybeszerkesztése volna zavaró, ha pl. a ,könnyen' jelentésű *játszva* szó belekerülne a *játszik* ige szócikkébe stb. Tehát további, részletesebb osztályozási szabályokra van szükség.

Ha az egységesség elve bizonyos körülmények folytán nem érvényesülhet, természetesen előtérbe lép az egyszerűsége törekvés. Ilyennek tekinthető az infinitívus, a határozói igenév besorolása az alapige szócikkébe akár alcímszókénti megkülönböztetéssel, akár anélkül. Egy további lépés az egyszerűsítés irányában az olyan képzővel ellátott igealakok tömörítése, amelyek a főnévi és határozói igenévhez hasonlóan egyszintűek, szemantikailag, stilisztikailag nem különülnek el az alapszótól, a többi származéknál szorosabban tapadnak hozzá. Ilyennek minősíthető a *-hat, -het* képzős ún. ható ige. Tehát ez is megmaradhat az alapige szócikkében; alcímszóval történő kivetítése viszont előnyös. Megjegyzendő, hogy a magyar szótári gyakorlatban a *lehet* szóalak különböző okoknál fogva elkülönült alapigéjétől (az ÉrtSz-ban éppen úgy, mint nagy kétnyelvű szótárainkban). Célszerű tehát, ha az írói szótárak is követik ezt a gyakorlatot. De már a gyakorító képzővel ellátott igealakok sokféle ágazó bokrát nem volna helyes egyetlen vonalba kényszeríteni. Az *iszik: iszogat* oppozícióját pl. semmiképpen sem fejeznék ki egy cselekvés + gyakoriság modellre sematizáló elrendezés. Hiszen akkor sem szemantikailag, sem stilitisztikailag nem mutatkoznék meg a két szó közti különbség. (Természetesen számos más szópárnál lép fel hasonló eltérés: *bor; borocska, piros: pirosas* stb.)

Az igékkel kapcsolatban felmerülő kérdés a szenvedő alak szótári besorolása. A *téteik, megmondattott, szenteltesség*-féle formák ma már többnyire csak állandósult szókapcsolatokban (*közhírré téteik, megmondattott a régieknek, szenteltesség meg a te neved*) megmerevedett kifejezésként fordulnak elő; szemantikailag nem, csak grammatikailag válnak el az igei alapalaktól. Célszerűnek látom ezért az alapige szócikkében alcímszóként való feltüntetésüket.

Ez a mai köznyelvhez közelálló — kb. XX. századi — korpusz vonatkozásában felállított tétel változhat régebbi korszakból való nyelvhasználat szótározása esetén, amikor is a szenvedő igealaknak jelentősebb, önállóbb szerep jut vagy juthat. Ilyenkor önálló címszókénti elhelyezése megfelelőbb.

A hagyományosan jelkategorióba sorolt toldalékkal ellátott szókat (*látott, lássa, látna; barátok, mérnöké; jobb, legjobb* stb.) besoroljuk az alapszó szócikkébe.

A toldalékolás hierarchiájában hátul álló ragok lexikográfiai ismét több szintűek, nem lehet őket elintézni egyetlen egyszerű szabállyal. Szóródásuk a névszóknál sokkal erőteljesebben mutatkozik meg, mint az igéknél.

A névszók ragtalan alakban, ún. alanyesetben, egyes számban kerülnek a szótárak címszóinak sorába. Itt azonban gyakoribb a ragos alakok címszói előfordulása, mint az igéknél. Hiszen a ragos névszók tudvalevően gyakran alakulnak határozószóvá, s persze átmeneti esetek is bőven adódnak. Tehát ragos névszó lesz a címszó, akkor ha ragtalan alanyesete nem használatos a (mai) magyar nyelvben: *árkon-bokron, csordultig, szegről-végről, teremfáját* stb. Ezek az egyszerű, nem problematikus esetek.

Jóval nehezebb elhatárolni a melléknévből határozószóvá alakuló *-n (-on, -en, -ön) -l* ragos szóalakokat, ha a jelentésváltozás bizonytalan. A *Búzából is termett neki szépen* szöveggörnyezetben a *szépen* szó jelentése már elkülönült az esztétikai kategóriaként használt *szép* 'tetszést keltő, gyönyörködtető' jelentésű szótól, tehát itt indokolt a külön címszóba sorolás. De ugyanennek a szóalaknak ilyen előfordulásai:

a) *Szépen süt a nap*

b) *Szépen megy a munka*

alig-alig sorolhatók be az említett egyik vagy másik jelentésbe, mert mindkettőbe belesugárzik a két jelentés fő mozzanata. Következésképp az is bizonytalan, hogy a két felhasználás közt van-e szemantikai eltérés. A címszó vonatkozásában iránymutató

az az elv lehet, hogy ha az ilyen toldalékos alakok közt van olyan előfordulás, amelynek jelentése elkülönül az alapalaktól, akkor a toldalékos alak külön címszót kap, s e címszó alá sorakozik a szóalak valamennyi előfordulása. Erre különben „szép” példát mutatnak az ÉrtSz. *szép, szépen* címszavai, illetőleg szócikkai. Ha viszont a toldalékos alak akárcsak többé-kevésbé megőrzi az alapszó jelentésének elemeit, helytelen volna külön szócikkbe sorolni. (De célszerű itt is a toldalékos alakok elkülönített, alcímszóként kivetített bemutatása.) Persze másféle toldalékolt szóalakok is különválhatnak az alapszótól, pl. *béke: békén* (ti. hagy), *rész: részére* (névutóként) stb.

A származékszók címszavakká minősítésében általános irányelvként kell utalnom arra a szempontra, amely az írói szótárban lényegesen eltér az általános szótárak gyakorlatától. Ez utóbbiakban ti. az az elv dominál, hogy az új származékot létrehozó képzők elméletileg és legtöbbször gyakorlatilag is egy-egy szófajon belül szinte minden szóhoz hozzájárulhatnak. Az általános szótárnak tehát megszorításokra van szüksége azért, hogy a szótár ritka, alkalmi, jelentéstani szempontból érdektelen származékszóktól fölöslegesen meg ne duzzadjon. [38] Ezzel szemben az írói szótár feladata annak megóvása, hogy a ritka, esetleg éppenséggel hapax, de az írói nyelv és stílus szempontjából el nem hanyagolható származékok bekerüljenek a szótárba, mégpedig a szótár címszavainak sorába. Hiszen elhagyásuk nemcsak az alapvető követelményű teljesség, hanem az áttekinthetőség rovására is menne, sőt a valóságos nyelvhasználat torzításához vezetne. Tehát az általános értelmező szótárakban fölösleges minden igének gyakorító származékait, igék vagy melléknevek fosztóképzős alakjait vagy a denominális *-i, -ú, -ű* képzős szokat külön címszóként szótárba iktatni, ha ezek szemantikailag nem válnak el az alapigétől, illetőleg a gyakorisági rend hátsó soraiban húzódnak meg. (Így az ÉrtSz-ban sem kaptak címszót pl. a *takarít* igének ilyen származékai: *takarítgat, takarítatlan, takarítási; takarítású* stb.) Helytelen volna azonban ugyanezeknek az elhagyása egy egyéni szóhasználatot tükröző írói (költői) szótárban.

17. A szóhatár kérdésében az egyszerűnek látszó formális elv elégtelenségét legerőteljesebben azok a hangsorok mutatják, amelyekben a tartalom és forma tiszta kontrasztta élesedik: *az írni fog, be lesz jelentve, behízelgi magát*-féle előfordulásokra gondolok. (Az ige és igekötő egybetartozásáról, illetőleg elkülönüléséről már volt szó.) Lexikográfiai szempontból a jövőidejűségnek a *fog* + infinitívusszal történő körülírási kifejezése nem hagy kétséget afelől, hogy itt egy alapszó + időjel kombináció van előttünk, amelynek szimbolikus értéke ugyanaz, mint pl. az alapszó (= ige) + múlt idő jele. Következésképp a szóban forgó *olvasni fog* hangsor szótári (és persze nyelvtani) értéke ugyanaz, mint az *olvasott* szóé, vagyis mindkettő az *olvas* alapige származéka, amely szemantikailag, stilisztikailag és grammatikailag egyaránt szorosan összetartozik az *olvas* alapalakkal, tehát semmi sem indokolná külön címszókénti elhelyezését. Mindegyiknek az *olvas* szócikkében van helye.

A *be lesz jelentve* típusú kifejezés hasonló megokolással szintén besorolható az alapige szócikkébe, s a sor tovább folytatható a *meg van fázva, fontos volna* stb. szerkezetekkel is.

Nem illeszthető viszont ide a *behízelgi magát* szókapcsolat és rokonai, minthogy ennek nincs *behízeleg* alapalakja, (ahogy a *guggon ül* sem tekinthető a *gug* toldalékos alakjának). Ezek a hangsorok tehát egészükben kerülnek címszóba, nem választhatók szét. De már a *kapja magát, fogja magát* stb. visszaható jelentésű kifejezések nem válnak címszóvá, hiszen nyilvánvalóan a *kap, fog* stb. igék származékai. (Viszont az ilyen szerkezeteknek önálló szóként is szereplő elemi szócikkükben utalást tartalmaznak a tárgyalt szerkezetekkel való összetartozás jelzésére.)

18. Akkor, amikor a lexikográfiai alapegység mibenlétéről kell döntenünk az írói szótár keretében, a már érintett szó vagy morféma elsőbbségének kérdése csak egyik oldala az ingadozási sávnak. A szó javára döntve, a lexikográfiai alapegységet alkotó nyelvi jelnek csak alsó határát állapítottuk meg. Az írói szótár szempontjából csaknem ugyanilyen lényeges a felső határ kérdése is, vagyis annak tisztázása, meddig terjed a szó mint lexikográfiai alapegység. Ez mutatkozott meg már az előbbi összetett alakokban is, s még inkább kidomborodik a különböző állandósult, megmerevedett szókapcsolatokban, az ún. frazeológiai vagy lexikai stb. elnevezésű egységekben. [39]

Szemantikailag a frazeológiai egységek az alábbi három csoportba sorolhatók:

a) A szerkezetet alkotó tagok (szók) megőrzik önálló szóként használatos jelentésüket, pl. *Szíve megszűnt dobogni.* (NB! A frazeológiai szerkezetet alkotó szók jelentésében mindig történik valamilyen változás, módosulás.)

b) Az egyik tag jelentése megmarad, a másiké megváltozik vagy elmosódik: *könnybe lábad, bojtányba fullad.*

c) Mindegyik összetevő elveszti eredeti jelentését, a szerkezet mint eredő új jelentést vesz fel: *mellre szív* ‚nagyon komolyan vesz vmit‘; *köti az ebet a karóhoz* ‚erősen fogadkozik‘.

A szótári rendszerezés szempontjából az első típus az ún. állandó vonzatok csoportja voltaképpen nem igazi frazeológiai egység, csak nyelvtanilag van szoros kapcsolat a szerkezetet alkotó tagok közt. Az ilyen szerkezetet legcélszerűbb az alap-tag szócikkébe besorolni (s a determináns tag szócikkében utalni rá).

A második típusba tartozó szerkezetek ahhoz a címszóhoz kerülnek, amelyeknek a jelentése megváltozik.

A harmadik típusban legegyszerűbben úgy járunk el, mint az elsőben. Állandó viszonyú (alárendelt) szerkezetről lévén szó, a kifejezést a szerkezeti alaptag szócikkébe soroljuk. A megfelelő utalások a szerkezet többi tagjának szócikkében mindhárom esetben lényegesek. A frazeológiai egységek tehát csak szavakra bontva válnak címszókká. (Kivéve persze az előbb már tárgyalt *behizelgi magát, guggon ül* típusúakat.)

A szótár használója szempontjából kényelmes az a megoldás, ha a szerkezetet alkotó szók mindegyikének szócikkében ott van a teljes bemutatás (vö. Puskin-szótár.) Ámde ez az ismétlés pazarló bőkezűség a szótárszerkesztésnek a terjedelemmel folytatott harcában.

Az előbbi csoportosítás példáiból kitetszik, hogy a harmadik csoportba soroltam — szótári rendszerezés szempontjából — a szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat is. Ezek tárgyalásának kialakult rendje szerint legcélszerűbb a szólás alapvető, a szólás magvát alkotó szóhoz („vezérszóhoz”) kapcsolni, ott bemutatni a teljes kifejezést, a többinél pedig utalni rá. [40] Az az alapelv, hogy a teljes kifejezés nem kerül címszóba, itt is érvényesül.

19. A címszókkal kapcsolatos kérdéseknek eddig tárgyalt részletei több-kevesebb eltéréssel vagy más-más formában, de nem csupán az írói szótárban, hanem az általános szótárakban is megoldandó feladatok. Ezért is hivatkozhattam velük kapcsolatban újra meg újra a kialakult szótári gyakorlatra. Tekintettel arra, hogy ma már a legtöbb fejlett (főleg európai) nyelv rendelkezik a nemzeti szókincset felölelő értelmező szótárral, sőt szótárakkal, a tárgyalt kérdésekben konkrét támpontja van az írói szótár műfaji sajátágaiban még ingadozó és hajlékony alakulási útjának. (A magyar nyelv értelmező szótára és a hozzá csatlakozó szótárírási útmutató is kedvező helyzetet teremt a magyar írói szótárak régóta szorgalmazott kibontakozásához.)

Az írói szótárnak mint önállósult szótári műfajnak megvannak a maga specifikus vonásai a címszók tekintetében is. Ezek közül néhányat — így az írói helyesírásból adódókat, a szerzői variánsok és a származékszók kérdéseit — már tisztáztunk.

Az írói szótárok sajátos műfaji jellegéből következően további felmerülő kérdéseket a különböző rétegnyelvi szók (régebbi korpuszoknál főleg tájszók, újabb korúakban a zsargonszók, illetőleg szakszók), tulajdonnevek, idegen szók, továbbá az írói neologizmusok előfordulása stb. vet fel. Abban a tekintetben, hogy mindezeknek a szóknak helyet kell kapniok a címszók sorában, nincs kétség. Bizonytalanság, megoldási nehézségek a jelzett szók címszó szerinti alakjának megállapításában merülnek fel — elsősorban a tájszókkal kapcsolatban.

A Petőfi-szótár szerkesztőségének elvi álláspontja szerint a csupán alak szerinti tájszók (pl. *ómáspej*, *csetepata*) könnyebb tájékozódás kedvéért a megfelelő irodalmi nyelvi címszók alatt (*almáspej*, *csetepaté*) tárgyalandók. [41] Ez az álláspont beilleszkedik abba a főntebb tárgyalt elvi alapba, amely a szótár rendszeri egységességét tartva szem előtt, az általánosan használt irodalmi nyelvi alakot veszi címszónak az esetleges írói alakváltozatokkal szemben. (Természetesen az írói szóalakok utaló címszókénti feltüntetése itt sem maradhat el.) Ennek az elvnek azonban már túlzottan erőszakolt alkalmazása volna, ha olyan tájszókat is „irodalmi alakjukban” akarnánk címszóba sorolni, amelyeknek a mai magyar köznyelvben nincs, vagy alig van használati körük. Ilyen eset állna fenn Petőfi *vonyigó* szavának *vonogó* címszó alá sorolásában. [42] Éppen ezért a tájszók címszóalakjának megállapítására vonatkozó szabályt így fogalmaznám meg:

a) A csupán alak szerinti tájszók (vagyis azok, amelyeknek hangsora egy-két fonematikus eltéréstől eltekintve megegyezik a megfelelő irodalmi nyelvi szó hangsorával, s persze jelentésük is azonos) a megfelelő irodalmi nyelvi címszó alá kerülnek, illetőleg címszóként ez az alakváltozat szerepel. (Részletkérdés, hogy az ilyen szóalak mint címszóváltozat vagy kiegészítő címszó helyet kapjon-e a címsorban (ezt a megoldást alkalmazza az ÉrtSz.), vagy alcímszóként emeljük ki a szócikkben.)

b) Az olyan tájszók, amelyeknek más, „irodalmibb” alakváltozatuk sem használatos a mai magyar köznyelvben, vagy ilyen egyáltalán nincs, eredeti, vagyis az írói használat szerinti (de ragtalan) alakjukban válnak címszóvá.

Ennek a szabálynak első pontja csak akkor érvényes, ha a szótár az általános irodalmi nyelvi (köznyelvi) használathoz igazodik címszavaiban. Ha a címszók rendszere az írói nyelvhasználatot tekinti alapnak, akkor az alak szerinti tájszók is eredeti, az írói nyelvhasználatot tükröző alakjukban lesznek címszók. (Mellettük — mint a helyesírási változatoknál — feltüntethető a címsorban a megfelelő irodalmi nyelvi alak is.)

Megjegyzem még, hogy a szók használati körének, szűkebb vagy tágabb elterjedtségének megállapítására aligha van objektív támpont. De egy egyszerű közvéleménykutatással (több-kevesebb művelt olvasó megkérdezésével) könnyen kiküszöbölhető az egyoldalú subjektivitás.

A tájszókmal kapcsolatos szempontok értelemszerűen alkalmazhatók a zsargon-, illetőleg szakszók címszói besorolásában is.

20. Az írói szótárnak sajátos és sokat vitatott, sok változatban alkalmazható kérdésköre a tulajdonnevek, valamint az idegen szók szótározása.

A modern nyelvtudományi és lexikográfiai felfogás egységes abban, hogy a tulajdonnevek szerves részei a nemzeti nyelv szókincsének. [43] A tulajdonnév és írói nyelv viszonyára nézve pedig Juhász Gyulának többször idézett szavai adnak pregnáns megfogalmazást: „Petőfi költeményeiben a következő idegen neveket találtam (a

bibliai idézeteket kivéve): Homér, Xerxes, Szokratesz, Caesar, Cassius, Brutus, Osszián, Petrarca, Tell Vilmos, Shakespeare, Byron, Rousseau, Desmoulins Camill, Napóleon, Beaurepaire, Latour. Ezek a nevek olyan komplexumot adnak, amelyből kellő lélekelemzéssel Petőfi egész érzelm- és gondolatvilága kideríthető.” [44]

Mindezek ellenére sincs kialakult elve és gyakorlata annak, hogyan illeszkedjék bele a tulajdonnevek csoportja az írói szókincsbe, főleg szótári feldolgozás esetén. Ha a tulajdonneveket a szókincs egyenértékű, jelentéssel bíró, szerves elemeinek tekintjük, nyilván az a legegyszerűbb, legtermészetesebb megoldás, hogy az ábécérend szerint a többi szók módjára besoroljuk őket a szótárba (vö. az Ibsen-, Mickiewicz-, Juhász Gyula-szótárakat). Ezzel a felfogással szemben azonban felmerülhetnek indokolt ellenérvék is:

a) Az értelmező típusú írói szótárban a tulajdonnevek besorolása megbontja a szótár rendszeri egységét; a szótár átcsap az enciklopédikus jellegbe, hiszen a tulajdonnevek ismerettári adatközlést is megkívánnak, legalábbis a szövegösszefüggés szerinti mértékben. Pl. „Sokat beszél az ember, míg Feje lágya benő, Az én nevem, ösmert nevem Kukorica, Kukorica Benő!” (Juhász Gy.: Szegedi önarcképek) sorok tulajdonnévéhez fel kell tüntetni, hogy egy bőbeszédűségéről közismert szegedi ügyvédről van szó. SCARTAZZINI Dante enciklopédiája olykor kimerítő életrajzot közölt, s ezt a hagyományt folytatja a Mickiewicz-szótár is, amikor a személynevek mellett feltünteti a fontosabb életrajzi adatokat.

Kétségtelenül vitatható, hogy az ilyen jellegű értelmezések, megjegyzések beiktathatók, vagy beiktatandók-e az írói szótárba.

b) Külső körülmények is készíthetik az írói szótár szerkesztőjét különböző megoldások keresésére. Pl. a Goethe műveiben előforduló rengeteg név aránytalanul felduzzasztaná a szótárnak amúgy is hatalmas méreteit. Ezért a szerkesztőség csak bizonyos, köznevekként, szimbólumként használt, „appellatív értékű” tulajdonneveket vesz fel a szótárba. Külön függetlékként közli a tulajdonneveket a Troyes-szótár. A George-szótár pedig külön-külön csoportosítja a történelmi és földrajzi, mitológiai, valamint a személyneveket. Sőt önálló írói névszótár is készült Flavius Josephus műveiből, mint a Josephus írói szótár előfutára. [45]

A külön jegyzékbe sorolást jobb megoldásnak tartom, mint a szelektálást. Ez utóbbi megoldás ugyanis azzal a veszéllyel jár, hogy a szerkesztés objektív, reális talaja ingoványossá válik, hiszen nincs egzakt mérce a felbukkanó tulajdonnevek appellatív értékének minősítésére.

Az írói szótár jellegéből fakadó legkedvezőbb elhelyezése a tulajdonneveknek véleményem szerint az, ha ezek is mint a köznevekkel azonos értékű címszók bekerülnek a szótárba; vagyis velük szemben is ugyanazokat a lexikográfiai eljárásokat alkalmazzuk — szemantikai, stilisztikai, grammatikai minősítést — mint a köznevekre. (Módszertani és alább tárgyalandó részletkérdés, hogy a tulajdonnevek funkcionális minősítése bizonyos vonásokban eltér a közszókéétől, akárcsak a formaszóké a tartalmas szókéétől. Ez a körülmény azonban nem érintheti a tulajdonnevek címszók közé sorolását.)

Ha a tulajdonnevek egyenlő értékű besorolása a szótári címszók közé valamilyen oknál fogva nem lehetséges, a tulajdonnevek külön jegyzéke (függetlékként vagy más módon) feltétlenül hozzátartozik a szótárhoz. Ezt megkívánja a már sokat emlegetett, alapvető teljességi elv. Ezért a tulajdonneveket szelektáló átmeneti megoldás nem szerencsés. Hol van az a szilárd pont, amelynek alapján biztosan, egyöntetűen lehetne döntenie a tulajdonnevek besorolása vagy kihagyása mellett. Az ebből

fakadó ingadozásokat, következetlenségeket sem a Puskin-, sem a Goethe-szótár nem tudta elkerülni. [46]

21. A tulajdonnevek szótározásával kapcsolatban nem az az egyetlen vitás kérdés, hogy a neveket besoroljuk-e a szótárba, vagy sem. Kérdés az is, mi legyen a több szóból álló nevek (főleg személynevek) szótári címszava. A bibliográfiai, ismeretterítési hagyományos rend szerint a családnév (vezetéknév) az elsődlegesen megkülönböztető szó, tehát ez adja a címszót az írói szótárban is. Ez rendjén is van az európai nyelvek kialakult névrendszerében. De már pl. egy kínai nevet mint *Li Tai Po*, vagy egy más vonatkozásban „rendhagyó” nevet, mint *Beato Angelico*, *Szűz Mária*, *Szent Sebestyén* stb. nem lehet családnévre és utónévre (keresztnévre) bontani; sőt gondot okoz az általános elterjedtség is ilyen esetekben mint *Dante Alighieri*. A *Divina Commedia* szerzőjét Dantenak emlegetik szerte a világon, következésképp Dante címszóhoz kell sorolnunk (az írói korpuszban esetleg nem is fordul elő a teljes neve). Mégis nem árt itt is a gyakran alkalmazott biztosíték: a másik névnek utaló címszókénti beiktatása. (Ezt a megoldást alkalmazzák egyes lexikonok is, pl. a Larousse.)

A személynevekéhez hasonló s értelemszerűen megegyező a földrajzi vagy egyéb nevek osztályozása, illetőleg címszói besorolása is. A *Földközi-tenger* éppen úgy egy lexikográfiai egység, mint a *Göncöl szekere*. Az olasz költőóriásnak pedig nemcsak neve, hanem művének címe is növeli a szótáríró gondját: a *Divina Commedia* éppen olyan szótári egység, mint *Dante Alighieri*. A gyakorlati kivitelezés szempontjából itt is, mint a hasonló esetekben, legegyszerűbb az utaló címszós eljárás: a több szóból álló szótári egység minden eleme címszó, de csak utaló címszó, szócikket csak egy elem kap. Ennek az egy elemnek a megválasztásában a legegyszerűbb és legegységesebb megoldást a formális elv alkalmazása kínálja: a nem személyt jelölő, földrajzi vagy egyéb, több szóból álló tulajdonnevek esetén az első szó legyen a voltaképpeni címszó. (A fontossági kiemelés gyakran bizonytalan; fölösleges keresgélésre kényszerítheti a szótár használóját.)

A szerzői opuszban előforduló tulajdonnevek még több különleges kérdést is felvethetnek. Ilyenek pl. azoknak a neveknek az elbírálása, amelyeket az író — történetesen egy műfordításban — idegen szerzőktől vesz át. Vajon ezek beletartoznak-e az írói szókincsbe vagy sem? Jogos az ilyen kérdés elvi, ideológiai, esztétikai szempontból; szótárilag azonban nem. Legalábbis felfogásom szerint nem azért, mert ha egy szót a szerző leírt valamely művében — még ha fordításban is —, azt magáénak vallja, az sajátja, tehát beletartozik szókincsébe és így az írói szótár címszavainak sorába is, ugyanúgy, mint a többi közszó. Az ilyen nevek elkülönítése sem történhetne másként, mint önkényes szelektálással. Az a néhány tucat szó, amelyet esetleg így megtakarítunk, nem érné meg azt a kockázatot, amely a szóanyag teljességének csonkításával járna. [47]

22. Az idegen szók felhasználásának, illetőleg szótározásának elvi vonatkozásai lényegében azonosak a tulajdonnévvel kapcsolatos szempontokkal: minden idegen szó is a szerzői opusz szerves tartozéka, tehát helye van a szótárban, és igényt tarthat a címszói rangra. Több szóból álló idegen szövegek feldolgozásában ismét a formális elv alkalmazása célszerű: az első szóhoz kerül a szöveg, tehát ez kap szócikket, a többi utaló címszó. Itt is lehetséges persze többféle megoldás is. A Petőfi-szótár pl. szó szerkezeteket, mondatokat is címszavasít: *inter alia*, *Vive la République* stb. Csak akkor használja az előbb jelzett kezdő szós (vagy 1—2 kezdő szós) címszót, ha az idegen kifejezés három szónál hosszabb. [48]

Jogosan merülhet fel a címszók közé sorolás kérdése olyan esetben, amelyben

az idegen szöveg átvétellel került a feldolgozandó korpuszba; vagyis nem az író szövegéről van szó, hanem általa idézett idegen kijelentésről, esetleg hosszabb szövegrészről. (Gondoljunk egy szaktudományi munkának különböző szerzők felfogását idéző soraira.) Elvileg ez a kérdés is két oldalról közelíthető meg: *a)* Ha én mint szerző mások szavait idézem, azokat a szókat sajátommá tettem, magaménak vallom (még akkor is, ha tartalmilag éppen tőlem távol álló mibenlétüket hangsúlyozom). Tehát szótárilag nincs szükség a szavak megkülönböztető szelektálására, az idegenből átvett szöveg is beletartozik a szerzői műbe, szótárilag ugyanúgy feldolgozandó, mint a többi szó. *b)* Ki lehet azonban indulni abból a felfogásból is, hogy az idegen szöveg nem a kiválasztott szerző gondolkodását tükrözi, nem az általa használt szókinccset, nyelvi fordulatokat mutatja, tehát nincs helye az egyéni írói, költői nyelvet tükröztető szótárban.

A szintézis kialakítására, gyakorlati alkalmazására a Mickiewicz-szótár eljárását idézhetem: az idegen nyelvű szöveg szavait is bemutatja a szótár, de megjelöli, milyen nyelvű a szöveg, és közli lengyel fordítását.

Az idegen szövegek szótári feldolgozása olykor még tovább bonyolódhat azzal, hogy idegen írásmód (görög, cirill stb.) is párosulhat az idegen szöveghez. Nem vitás, hogy ilyenkor leghelyesebb az eredeti írásmód bemutatása mellett a megfelelő átírás alkalmazása.

23. Összefoglalva a címszóval kapcsolatos szerteágazó kérdéseket, könnyebb áttekinthetőség céljából az alábbi címszótípusokba próbálok sorolni a különböző előfordulásokat:

A címszó

megjelölése	alapsajáttsága	példa
1. Valódi (tulajdonképpeni) v. önálló címszó	<i>a)</i> A szó alapalakja, az irod. nyelv, v. a költői, írói felhasználás szerint <i>b)</i> Származékszók <i>c)</i> Ilyenlét egyenlő értékű szóalak	<i>olvas, béke, szép, ma, hogy</i> <i>dalolgat, öblü, Zoltánka</i> <i>békén, nyugton'</i> <i>lopva, titkon'</i> <i>hálószőni, addig</i>
2. Kiegészítő címszó (a valódi címszó után)	<i>a)</i> Az irod. nyelvi szóalak mellett az írói eltérést feltüntető szó (v. megfordítva) <i>b)</i> Hangtani, v. helyesírási változat(ok)	<i>dal ~ dall</i> <i>pörzsöl ~ perzsel</i> <i>édesbús ~ (édesbus) ~ édes- —bús</i>
3. Összetett címszó	Önálló szóként nem használt elemekből álló, v. ilyenlét bíró egység	<i>guggon ül, behízelgi magát, Li Tai Po</i>
4. Feltételezett, v. kikövetkeztetett címszó	A szótári alapalak többféle lehet, (az írói korpuszban nem fordul elő).	<i>szunnyadoz(ik)</i> <i>ébreszt (a korpuszban csak ébresztve)</i>

5. Helyesbítő címszó (Csak akkor, ha a címszók az írói használat-hoz igazodnak) az irod. alapalaktól eltérő tulajdonképpeni címszó mellett
6. Utaló címszó a) (Szócikk nélkül másik címszó mellett, rendsz. azonos vmely kiegészítő címszóval) csend l. *csönd* Árpád l. *Tóth*
- b) Több szóból álló nevek, idegen szövegek 2., 3. stb. szavai Molnár l. *Szenczi* censeo l. *ceterum*
7. Jelzések, v. részleges címszó a) Családnév *Tóth* (Árpád)
- b) Idegen szöveg első szava *ceterum* (censeo)
- c) Frazeológiai egység szava *lábada* (könnybe)
8. Alcímszó (A szócikk keretében) *járhat, írva, békésen, öntön* a címszónak nem önálló származéka *ként*

JEGYZETEK

- [1] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Über Funktion u. spezifische Eigenschaften der Schriftsteller-Wörterbücher. (Wiss. Zeits. Päd. Hochschule Potsdam XII (1968): 647—54).
- [2] Vö. ACHMANOVA, O., S., Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957; JAKOBSON, R., Hang, jel, vers. Bp. 1969. 116; KÁROLY SÁNDOR, Egy morfológiai szerkezetten vázolata. (Ált. ny. tanulm. III (1965): 87).
- [3] Vö. WUNDT, W., Völkpsychologie. Die Sprache I. 1911. /3/ 540 kk; BREKLE, H., Semiotik u. Linguistische Semantik in Port-Royal. Idg-e Forsch. LXIX (1964): 108.
- [4] Vö. ALINEI, L., M., La lista di frequenza della Divina Commedia. Overdruk É. n. (Utrecht 1965.) 140.
- [5] GUIRAUD, P., Problèmes et méthodes de la statistique linguistique. Dordrecht 1959.
- [6] Vö. TOGEBY, K., Grammaire, lexicologie et sémantique. (Cahiers de lexicologie VI [1965]: 3—7.)
- [7] HJELMSLEV, L., Prolegomena to a Theory of Language. Madison 1961. 9.
- [8] Revue de Métaphysique et de Morale. 1913. 11.
- [9] A szó és a lexikográfiai egység kérdéseivel kapcs. vö. még KELEMEN JÓZSEF, Hány szó van nyelvünkben? Nyr. LXXVIII (1954), 68—74; uő. A m. szókincs nagysága. (Nyelvművelő. Szerk. LŐRINCZE L.) 1957. 29—42; VÉRTES EDIT, Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága. Nyr. (LXXIX (1955): 329—38; Lőrincze Lajos A m. szókészlet kérdései. (M. nyelvhelyesség. Szerk. DEME L.—KÖVES B.) Bp. 1957. 53—72.
- [10] I. OK. XXII (1965): 373.
- [11] Uo.
- [12] Vö. I. OK. XXII (1965): 372, 382.
- [13] I. OK. XXII (1965): 384.
- [14] Goethe—Wörterbuch I/3. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz 1968. 329.
- [15a] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula ő-zése. Nyr. LXXXIII (1959): 411. NB! GÁLDI LÁSZLÓ a *felemel*-nél választékosabbnak tartja a *fölemel* hangalakot. uo.; DEME LÁSZLÓ szerint is

az „egyféle e hangot használó irodalmi nyelv hangállományának szüksége van a lehetséges és nem szélsőséges ö-ző alakváltozatok színező, élénkítő hatására.” (Nyelvünk a reformkorban. Szerk. PAIS D.) 1955: 64.

- [15b] BENKŐ i. h.
[16] Erre utal WACHA IMRE is: Nyr. LXXXV (1961): 201, uő. Über die ung. Schriftsteller-Wörterbücher. Acta Ling. XVIII (1968): 222.
[17] A szótárírás elmélete és gyakorlata a M. Nyelv Értelmező Szótárában (szerk. ORSZÁGH L.) Bp. 1962. 24.
[18] Ua. 18.
[19] ÉrtSz. I. 549, 550.
[20] GÁLDI: I. OK. XXII (1965): 374; WACHA, Über die ung. Schriftst. 223.
[21] I. OK. XXII (1965): 374.
[22] A szótárírás elmélete és gyak. 25.
[23] I. 7.
[24] II. 475.
[25] A szótárírás elmélete és gyak. 25.
[26] Uo.
[27] V. 217.
[28] A szótárírás elmélete és gyak. 24—7.
[29] ALINEI i. m.
[30] WISBEY, R., Vollständige Verskonkordanz zur Wiener Genesis. Berlin 1967.
[31] Vö. BÁRCZI GÉZA, A szótári homonímia kérdéséhez. MNy. LIV (1958): 43—52; ULLMANN, St., Synchronie et diachronie en sémantique. Actes du X. congrès intern. Ling. et Phil. Romanes. Paris 1965. 55—69; Diaconescu, P., Omonimia și polisemia. (Probl. de lingvistică generală I.) București 1959. 133—53; KIEFER FERENC, Mondattani—szemantikai tanulmányok. (OMKDK 13—14.) 1970:63. stb.
[32] A szótárírás elmélete és gyak. 33.
[33] Vö. ANTAL LÁSZLÓ, A magyar esetrendszer. Bp. 1961.
[34] Vö. MMNyR. I. 333—420.
[35] Vö. WACHA, Nyr. LXXXV (1961): 201.
[36] MMNyR. I. 258.
[37] ÁltNyTan. III (1965): 96.
[38] Vö. A szótárírás elmélete és gyak. 20.
[39] Ezeknek a szerkezeteknek különböző szempontok szerinti vizsgálatáról többek között I. JUHÁSZ JÓZSEF, A frazeológiai egységek néhány kérdése. (Tanulm. a m. nyelv életrajza köréből. Szerk. BENKŐ LORÁND) 1964. 150—3; KIEFER i. m. 88.
[40] Vö. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966.
[41] I. OK. XXII (1965): 374.
[42] Uo.
[43] Vö. MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentéséhez. PaisEml. 189—95 BALÁZS JÁNOS, A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. ÁltNyTan. I. 41—52. uő: A nevek ált. nyelvészeti vonatkozásai. (Névtud. előadások) 1970. 295—301; SEBESTYÉN ÁRPÁD, A tulajdonnevek jelentéséhez. (Névtud. előadások) 1970, 302—7; KÁROLY SÁNDOR, Ált. és magyar jelentés. 1970. 111—4. stb.
[44] Örökség 2:223.
[45] SCHALIT, A., Namenwörterbuch zu Flavius Josephus. Leiden. 1968.
[46] Vö. SOROKIN, JU., S., Vopr. jazük. 1957: 130; DILL, CHR., Forschungen u. Fortschr. XXXIII (1959): 369.
[47] Nem így MARTINKÓ ANDRÁS: I. OK. XXII (1965): 396.
[48] I. OK. XXII (1965): 371.

ЗАГЛАВНЫЕ СЛОВА ЯЗЫКА СЛОВАРЯ ПИСАТЕЛЯ

Л. Бенкő

Составление заглавных слов словаря писателя в писательской словаре — на первый взгляд просто, т. к. корпус, обрабатываемый в словаре, материал заглавных слов а priori детерминирует. Однако, словарное заглавное слово (чаще всего) не употреблённая форма слова, а тип слова; с другой стороны тип слова может иметь многочисленные орфографические и грамматические варианты. И в писательском словаре, как в любом словаре, часто неу-

веренно определение границы слов, разделение опонимов и слов с несколькими значениями. и т. д. Дальнейшая задача — характеристика собственных имён, слов из иностранных текстов, слов из разных слоев языка, авторских вариантов и т. д. На основе исследований этих и других проблем, автор в систематизации заглавных слов различает следующие восемь видов: 1. Настоящее или самостоятельное заглавное слово, 2. Дополнительное заглавное слово, 3. Сложное заглавное слово, 4. Предполагаемое или выведённое заглавное слово, 6. Отсылочное заглавное слово, 7. Отмечающее или частичное заглавное слово, 8. Подзаглавное слово.

STICHWÖRTER DES SCHRIFTSTELLERWÖRTERBUCHES

von *L. Benkő*

Die Zusammenstellung der Stichwörter des Schriftstellerwörterbuches scheint eine leichte Aufgabe zu sein, da der durch das Wörterbuch zu verarbeitende Korpus das Stichwortmaterial a priori determiniert. Jedoch ist das Stichwort (meistens) nicht die vom Schriftsteller angewandte Wortform, sondern der Worttyp; andererseits aber kann ein Worttyp zahlreiche orthographische und grammatische Varianten haben. Auch im Schriftstellerwörterbuch, wie in allen anderen Wörterbüchern ist oft die Feststellung der Wortgrenzen, die Abgrenzung der Homonymen und der mehrdeutigen Wörter usw. problematisch. Es ist eine weitere Aufgabe, die Eigennamen, die Wörter der fremdsprachigen Texte, die Wörter der einzelnen Schichtsprachen, die Varianten des Verfassers zu qualifizieren. Auf Grund der Untersuchung dieser und ähnlicher Fragen unterscheidet der Autor bei der Systematisierung der Stichwörter die folgenden acht Arten: 1. Echtes oder selbstständiges Stichwort, 2. Ergänzungsstichwort, 3. Zusammengesetztes Stichwort, 4. Vermutetes oder erschlossenes Stichwort, 5. Berichtendes Stichwort, 6. Verweisungsstichwort, 7. Markierendes oder partikulares Stichwort, 8. Unterstichwort.